

Mängder av mangelbräden

HÅKAN LIBY

Mangelbräde med kavel, 1732. Brädet har ornering som representerar såväl ålderdomlig mönstertradition som senare tiders stilar. Längs kanterna har följande text skurits: ET RENT HERTA ÅR BÄTRE ÄN RENNA KLÄDER. UM17781. Foto Olle Norling.

Mangelbrädet, ibland kallat kavelbräde, är ett ålderdomligt redskap för mangling av textilier för att göra dem så släta som

möjligt. Brädet användes alltid tillsammans med en kavel, vilket är en slät rulle av trä. Tillvägagångssättet var det enk-

laste tänkbara, den textil som skulle manglas lades på ett slätt underlag och med hjälp av brädet rullades kaveln fram och tillbaka, under hårt tryck. För att metoden skulle få önskad effekt gällde det alltså för manglerskan att lägga tyngd och kraft på brädet under kavlingsarbetet. En duk eller ett lakan kunde vikas till en smal längd och rullas upp på kaveln innan manglingen tog sin början. Denna enkla metod var självklar under flera århundraden innan mangeln kom i allmänt bruk.

Mangelbrädet, detta enkla och all dagliga bruksföremål som hörde hemma i kvinnornas vardagsfär, försågs ofta med rik dekor och inte sällan ett skulpterat handtag. Sannolikt är det av den anledningen som just mangelbrädet blev ett av museernas mest omhuldade föremål för insamling, med mängder av exemplar bevarade till eftervärlden. Ett skäl att samla ett stort antal likartade föremål var att ordna dem i typologiska serier för att på så sätt spegla utvecklingen, vilket var en forskningsinriktning i tiden.

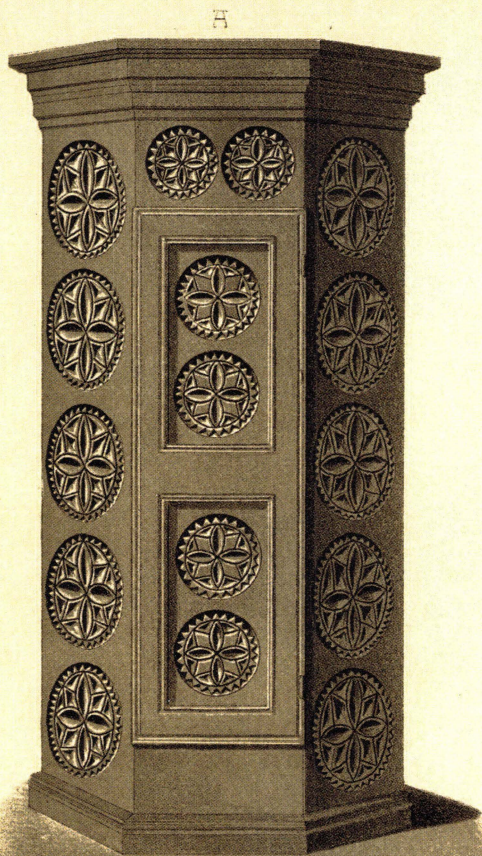
Kring sekelskiftet 1900 kritiserades Artur Hazelius, Nordiska museets grundare, just för samlandet av många likartade föremål. Han kommenterade kritiken på följande sätt "... må härmed framhållas dels att likartade föremål dock ofta äro så skiljaktiga, att denna skillnad bör åskådliggöras, dels att många exemplar i flerfaldiga avseenden underlätta forskningen och möjliggöra säkra slutsatser."¹

Globalt – lokalt

Det stora intresset för ornerade träföremål som exponenter för ålderdomlig mönstertradition är påfallande kring sekelskiftet 1900. Det är uppenbart att man såg rikt mönstrade föremål som inspirationskällor för tidens populära forntidsstil. Ett tydligt exempel på detta är planschverket *Träsniderimönster i Allmogestil hemtade ur Nordiska Museet* av Wilhelm Oldenburg, utgiven 1893 av Nordiska museet med stöd av svenska staten. Verket omfattar 250 motiv från 1600-, 1700- och 1800-talen.

Författaren inleder verket med att beröra mönsterformernas förekomst världen över: "Träsnideri i allmogestil, rörande sig med geometriska former, har användts af folk i vidt skilda trakter af verlden i och för utsirning af deras bo-hagsting, och människans inneboende behof att om möjligt pryda de föremål, som omgifva henne i hemmet, har här tagit sig ett vackert uttryck." Oldenburg bekräftar också att just mangelbräderna intar en särställning som mönsterbärare: "Större delen af de vackraste och ovanligaste mönstren återfinnas å mangelbräden, hvilka särskildt varit föremål för prydlig utsmyckning."²

Oldenburgs stora mönstersamling utgår alltså uteslutande från den mångfald av geometriska former som har lång historisk kontinuitet och global förekomst. En mer uttalad lokal prägel har

Wilhelm Oldenburg
1873

STOCKHOLM, GUSTAF CHELIUS.

Patterns for carving in peasant-style
from the Northern Museum in Stockholm.

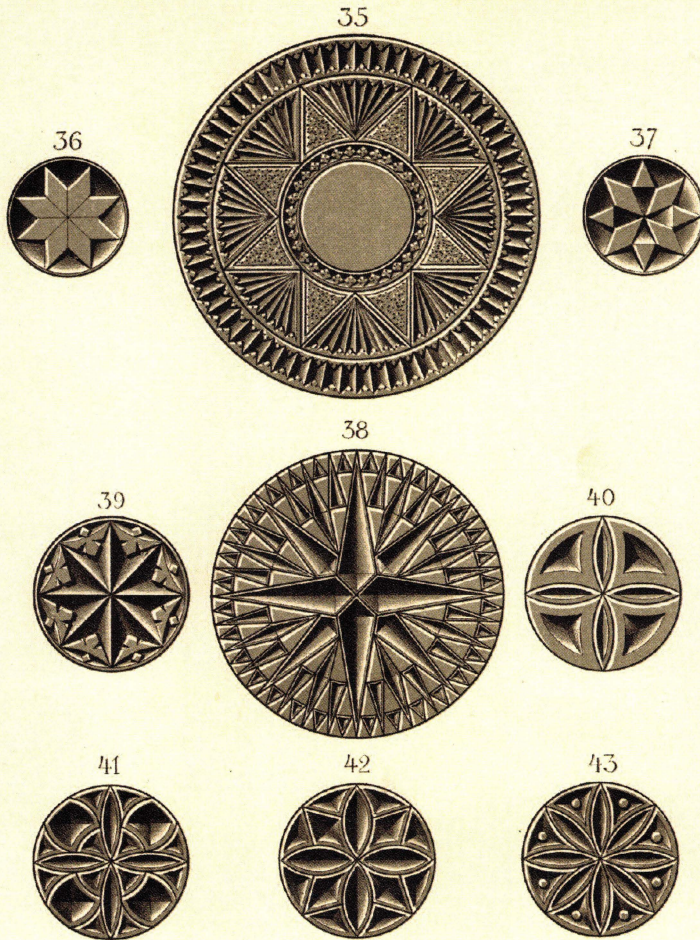
Kerbschnittmuster
aus dem Nordischen Museum in Stockholm.

Modèles de sculpture en stile de paysan
du Musée du Nord à Stockholm.

Träsniderimönster på föremål i Nordiska museets samlingar. Ur Wilhelm Oldenburg Träsniderimönster ur Nordiska museet.

Träsneiderimönster från NORDISKA MUSEET.

6.

Wilhelm Oldenburg
1893

Geometriska mönster som utgår från cirkeln. Ur Wilhelm Oldenburg Träsneiderimönster ur Nordiska museet.

däremot de mönster som är friare till sin karaktär och stundtals inspirerade av barockens och rokokons motiv och former. Om detta förhållande vittnar också de uppländska mangelbrädena som vi skall se nedan.

Insamling av mangelbräden

Upplandsmuseets tidigaste föremålsinsamling beskrivs ingående av Barbro Björnemalm i denna årsbok. Museistyrelsen hade i samband med ett upprop 1909 efterfrågat kulturhistoriska föremål och i årsberättelsen för 1910–1911 redovisade man en insamlingspolicy. På önskelistan stod bland annat föremål som speglade den uppländska allmogekulturen. Även om styrelsen uttryckte oro för massinsamling av likartade föremål, menade man att undantag kunde göras för vissa objekt "hvilka lämna förvånande exempel på hvilka rena former olika tiders smakriktningar kunna hafva trängt ned till folkets djupaste lager". Till denna kategori räknades till exempel hästselens bogträn och selvbågar samt mangelbräden, föremål som ofta givits en långt driven estetisk utformning.

Det första fem mangelbrädena samlades in redan 1910 och under det följande decenniet förvärvades ytterligare 16 stycken. Nio mangelbräden togs in under 1920-talet och kulmen nåddes mellan åren 1932 till 1939, då samlingen

utökades med 69 mangelbräden. I samband med att Uppsala universitets samling av allmogeföremål, den Cederströmska samlingen, donerades till Upplandsmuseet 2006, tillkom 25 mangelbräden. När vi idag summerar antalet mangelbräden i Upplandsmuseets samlingar uppgår antalet till 146 stycken.²

Konstföremål

Merparten av de mangelbräden som insamlats är rikt dekorerade med själva brädan som utgångspunkt för en virtuos komposition av olika tekniker och mönster som representerar lång stilhistorisk kontinuitet. Träytornas skurna dekor har i stor utsträckning åstadkommit med teknikerna karvsnitt, uddsnitt och nagelnsnitt samt i olika kombinationer ristning och försänkt relief. Redskapen har varit de enklaste – kniv, och när det gäller ornament med cirkeln som utgångspunkt, även passare.⁴

En betydande grupp av de bevarade mangelbrädena har alltså dekorerats med ålderdomliga, geometriska mönsterformer med rosetter i olika variationer och virvelhjul, som de vanligast förekommande. Dessa universella ornament, som kvarlevt från förhistorisk tid och medeltid, har av någon okänd anledning upprepats om och om igen under århundraden. Men repertoaren har utökats med senare epokers mönsterformer; bandflätor, blad-

Rosetter. Detalj av mangelbräde från Husby Långhundra socken med träsnideri utfört i karvsnitt. UM14333. Foto Olle Norling.

slingor, blomsterurnor, tulpaner, hjärtan, kors, kronor och stjärnor. Korshjärtat, ett hjärta med inskrivet kors, är ett vanligt motiv på uppländska mangelbräden sedan 1700-talet, påtalar folkkonstkännaren Johan Knutsson. Ofta har också monogram och årtal inkomponerats i mönstret.⁵

Särskilt iögonfallande är i många fall mangelbrädets handtag som stundom utformats med stor skicklighet och formmedvetenhet. Det finns flera exempel på skulpterade handtag som lånat hästens

form. Vilken innebörd hästen hade i det här sammanhanget är inte självklart, möjligen handlade symboliken om kraft, ut hållighet och fruktbarhet.

De dekorerade mangelbräderna räknas ofta in i det sammanhang som brukar benämnas *folkkonst*. Begreppet står för den utsmyckning av miljöer och föremål i bondesamhället som utfördes av självlärdade konstnärer. Folkkonsten inspirerades visserligen av stilkonsten och dess modeväxlingar, men den levde ett självständigt

Tulpan. Detalj av mangelbräde med träsnideri, daterat 1707. UM04724. Foto Olle Norling.

Handtag på mangelbräde i form av en häst . UM03313. Foto Olle Norling.

*Hjärta med inskrivet kors. Detalj av mangelbräde med träsnideri, daterat 1774. UM01544.
Foto Olle Norling.*

liv och utvecklade en egenartad karaktär, ibland med lokal särprägel. Typiskt för folkkonsten är att mycket ålderdomliga stildrag levtt kvar långt fram i tiden och att olika stilar blandats på ett våghalsigt men uttrycksfullt sätt. Förutom det rent estetiska syftet med utsmyckningen hade former och mönster ibland också en magisk dimension. Allt detta är mangelbräderna tydliga exempel på.

Från 1700-talets mitt och framåt fick

folkkonsten ett uppsving och produktionen av dekorerade föremål ökade markant, en utveckling som givetvis kan sättas i samband med bondekulturens högkonjunktur.

Vem var tillverkaren?

Även om ett antal mangelbräden förefaller att vara hantverksmässigt tillverkade

*Collage av mangelbräden i Upplandsmuseets samlingar. Utställningen Samla på Uppland 2009.
Foto Bengt Backlund.*

med utgångspunkt från det tekniska utförandet, dominerar den grupp som kan hänföras till slöjdproduktionen på landsbygden utförd av lekmän. Fallenheten för träskärning och mönsterkomposition varierade i hög grad, och vi kan se prov på såväl valhant utförda mangelbräden som tekniskt och konstnärligt långt drivna praktexemplar.

Att mangelbräderna ibland fungerat som friargåvor råder det ingen tvekan

om. Initialer, hjärtdekor och inskrifter av olika slag tyder på detta. Traditionen påbjöd att den uppvaktande mannen under friartiden skulle överlämna ett antal gåvor till sitt hjärtas käraste. Det var i inledningsskedet ganska triviala föremål, avsedda att användas i vardagens arbete. Men friargåvan, som krönte uppvaktningen, försågs med den vackraste dekor i syfte att imponera och samtidigt uttrycka kärlek och längtan.

Bäst var det givetvis om friaren själv hade tillverkat gåvan men det kunde naturligtvis även förekomma att han hade tummen mitt i handen och tvingades ge uppdraget till någon som var bättre skickad. Om den uppvaktade flickan samtyckte till frieriet tog hon emot kärleksgåvan. Den förödmjukande motsatsen var förstås att friaren fick gåvan i retur.⁶

Kvantiteten som kvalitet

Varför blev då mangelbräderna så omåttligt populära att samla in som museiföremål?

Medvetenheten om att Uppland var särskilt rikt i frågan om traditionell träornamentik, mangelbräderna som vedertagna folkkonstobjekt och funktionen som friargåvor samt mönsterformernas långa kontinuitet, vissa med rötter i forntiden, var samverkande faktorer som i någon mån kan förklara fokuseringen på just denna föremålsgrupp. En annan bevekelsegrund var möjligheten att tämligen enkelt förvärva äldre exemplar. Vad mer kunde man önska?

I dagens museipolitiska debatt beskrivs ibland museisamlingarna som en belastning som kräver kostsam vård och förvaring. I ironiska ordalag brukar då rikt representerade föremålsgrupper lyftas fram, inte sällan mangelbräderna. Idén att gallra i samlingarna framförs med

jämna mellanrum, med motiveringen att det inte behövs några dubletter. Men var dåtidens museiansvariga verkligen ömdömeslösa och besatta av urskillningslöst insamlande? Nej, inte alls! Man var sannolikt väl medveten om att en variationsrik samling med stor spridning i tid och rum möjliggör forskning och jämförande studier i ett långsiktigt perspektiv. Lägg därtill den mönsterbank som man säkert målmedvetet byggde upp, vilken över tid utgör en oändlig källa att ösa ur för den som vill inspireras för olika ändamål. Kvantiteten, 146 mangelbräden, höjer samlingens kvalitet!

Noter

- 1 Hammarlund-Larsson, 1998. s. 186f.
- 2 Oldenburg, 1893. s. 3f.
- 3 Upplandsmuseets föremålskatalog.
- 4 Nylén, 1969. s. 366f.
- 5 Knutsson, 1995. s. 73.
- 6 Knutsson, 1995. s. 48f.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Upplandsmuseet: Mangelbräden och kataloguppgifter.

Tryckta källor

Hammarlund-Larsson, Cecilia, 1998: Samlingarna och samlandet. *Nordiska museet under 125 år.*

- Julius, Arvid, 1915: *Allmoge och hemslöjd*.
Uppsala.
- Knutsson, Johan, 1995: *Friargåvor. Från kän-
ning till trolovning*.
- Nylén, Anna-Maja, 1969: *Hemslöjd*. Lund.
- Oldenburg, Wilhelm, 1893: *Träsniderimönster i
Allmogestil hentade ur Nordiska Museet*.
Stockholm.
- Uppland i Nordiska museet och Upplandsmuseet*.
1926. Stockholm.

Håkan Liby är landsantikvarie och chef för
Upplandsmuseet.